

Tanúságtétel, erőszak, archívum

Esterházy Péter: Javított kiadás

Közvetlenül azután, hogy Esterházy Péter 1999 végén befejezte család- és történelmi nagyregényét, a *Harmonia caelestis*-t, utánanézett a Történelmi Intézet iratanyagában, hogy figyeltette-e a kommunista-szocialista diktatúra titkosrendőrsége. Kiderült, hogy ő maga nem állt megfigyelés alatt, az apja azonban 1957 és 1978 között többé-kevésbé rendszeresen írt jelentéseket az állambiztonsági szervek számára; III/III-as ügynökként dolgozott (Magyarországon néhány tízezer emberrel egyetemben, ám akik közel sem voltak annyian, mint pl. az akkori NDK-ban). Esterházy Pétert sokkolta a felfedezés, apja, az egyik legfontosabb magyar (és tekintélyes európai rokonsággal bíró) arisztokrata család leszármazottja, számára a „szabad vesztés” (Esterházy 2002, 15) példaszerű alakja volt, akinek jellemét és társasági viselkedését sikertelenül próbálta megtörni, korrumpálni a sztálinista-kommunista diktatúra. A jelentéseket tartalmazó három dosszié olvasása, valamint egyes részek kijegyzetelése naplóvá alakul, amely a történelmi kort is bemutatja, amelyben az apa besúgóként tevékenykedett, és amelyet morális, történelmi, társadalmi és esztétikai jellegű reflexiók szönek át.¹ A *Javított kiadás*² elbeszélője – aki hangsúlyozottan megegyezni látszik a szerzővel – etikai válságba kerül, elbizonytalanodik morálisan, és kétségbeesetten próbál valamit kezdeni azzal a sokkhatással, amely ide juttatta. Végül a tanú szerepét veszi fel, aki az apa kijelentéseit, viselkedésmódjait, bizonyos családi jeleneteket stb. hitelesít, olyanokat, de nem kizárólag olyanokat, amelyek előkerülnek, ill. megidéződnek a jelentésekben. A kézírásától a hangjáig, jellegzetes kifejezéseiig (szavak, szófordulatok), amelyet az elbeszélő gyakran mintha ténylegesen hallani vélne (és ekképp ezek élő archívumává válik, pedig nem az ő szavai és hangja), az apa számos ismerős vonása megjelenik (ez esetben kvázi-hallucinatórikus módon, „déjà-vu”-ként), amelyeket azonban élesen ellenpontos a jelentések személytelen, politikailag és hatalomtechnikailag kódolt szóhasználat. A személyes-idiomatikus keresztezi a bürokratikus-iratári diskurzust, az archivális erőszakot: ez *unheimlich* hatást keltve a személyes-

1 A *Javított Kiadás* textuális jellegzetességeihez és műfajpoétikai olvasatához vö. (Dobos 2003, Bányai 2003, Menyhért 2003).

2 A szöveg az apa történetével való szembesülés eredménye, „melléklet a *Harmonia caelestishez*” alcímmel jelent meg.

individuális szubjektum elszemélytelenedését, deszubjektívációját eredményezi.³ Ez az összekapcsolódás megfelel az elbeszélő mint másoló és tanú kettősségének, ami bizonyos performatív ambiguitáshoz vezet.

Az emberi és etikai csalódáshoz, ill. személyes és személytelen traumatikus viszonyához egy sajátos irodalmi kontamináció társul: a *Harmonia caelestis* (Esterházy 2000) (továbbiakban HC) főszereplője ugyanis maga az apa (jóllehet ezen szereplő jelöltje a regényben feloldódik illetve megsokszorozódik), aki most idegen megvilágításba kerül, ez pedig a regény teljes szövegébe beivódik, mintegy élőködik rajta. A *Javított kiadás* (továbbiakban JK) így tulajdonképpen egy filológiai fikciót alkot, amely bizonyos értelemben kiigazítja, mintegy referenciálisan emendálja a regényt. Az apa erkölcsi integritásának (utólagos) elvesztése a szöveg szintjén is lecsapódik, mégpedig a regény szemantikai ártatlanságának elvesztésében (és a szerző regény – és természetesen az akták – feletti hatalmának elvesztésében). Mindez „Csanádi” (az apa ügynök-fedőneve) aktáinak és jelentéseinek olvasása és részleges kimásolása közben történik, az elbeszélő és szerző Esterházy Péter életéből vett különböző állapotok, jelenetek empirikus leírásával és más reflexiókkal egyetemben. Az archívum filológiája összeolvad a saját szöveg filológiájával, az állambiztonsági akták archivális erőszakának kihatásai egyszerre empirikus-életvilágbeli és textuális jellegűek. E kettős hatás tükröződik az eredeti jelentések kettős – nyelvi és referenciális, etikai – erőszakában. Az archivális erőszak igen jellegzetes módon, mind a referenciális, mind a textuális szinten jelentkezik, előidejűségként és utólagosságként egyaránt. Ezen körülmények, hatalmi viszonyrendszerek és gyakorlatok deskriptív leírása azonban nem volna elégséges, hiszen e többszörös szövegarchívum konstellációi valamivel összetettebbek annál, hogy mindez csupán egy újabb alkalom legyen arra, hogy levezzünk az archivális apriori már jól ismert elvét. Nem egyértelműen eldönthető ugyanis, „mit” is archivál valójában a JK: az apa aktáit, az adott kor társadalmi és politikai hátterét (amely összefügg az ilyen jellegű titkos tevékenységgel) vagy a HC egy bizonyos textuális anomáliáját? A JK vajon egy archívum, vagy filológiai kommentár a Történeti Intézet archívumához vagy éppenséggel a HC-hoz? Milyen szerepet vállal a JK elbeszélője és írója az apja viselkedésével, vagy még inkább: a titkos jelentések tényének egy életen át tartó elhallgatásával kapcsolatban? A legkevesebb, ami mondható, hogy az archivális tevékenységet nagy mértékben színezi, befolyásolja egy etikai problémakör –

3 „Nyilván védekezésből, de egyre kevésbé tudom itt ezt az embert az apámnak tekinteni. Félreértés ne essék, nem megtagadom, hanem, ezt érzékelem, kezd széjjelvélni bennem ez a besúgó gép és a Papi. A kezem szól: azt látom, hogy egyre kevésbé szívesen írja le, apám, hanem inkább: ügynök. Hogy ravaszkodik a szív, a lélek (+ stílusérzék), hogy túléljen mindent. [...] <A megvetést is érzem. De csökkennek az érzéseim. Csökken apám személyessége. [...]” (Esterházy 2002, 157. – vö. még „ember volt, eset lett”, Sascha Andersonnal kapcsolatban, 136–137, továbbá 203.)

a vallomásé, a gyónásé –, vagyis, hogy a „vallomás archívumainak” jellegzetes esetével van dolgunk (Derrida 2006, 35), még akkor is, ha ezen vallomások egy része csupán hiányként jelentkezik. Belejátszik továbbá az archivális viszonyokba az irodalmi szöveg (HC), azonban nem pusztán figurális, poetológiai értelemben, hanem mint egy olyan instancia, amely képes lehetne arra, hogy az apának a jelentések nyers ténye tekintetében igazságot szolgáltatson. A HC és a JK kereszteződésai trópus és referencia, fikció és ténszerűség mentén jóval többre tegeűek annál, hogy biztonssággal határt húzhassunk közűjük. Általánosságban mintha egyes tényállások rögzítése, archiválása nem bírna nagy jelentőséggel (néha valóban nem jelent semmit, ahogy azt az elbeszélő a jelentések olvasása közben tapasztalja, valamint Csanádi megbízói is jelzik), sokkal inkább az értékelése, kódolása ill. *értelmezése* a meghatározó; az archiválás hatalmi rendszerbe való beépűlése a jelentések referenciális és szemantikai összefűgűéseinek determinációjára (és természetesen konstitűciójára) irányul. Az archivális erőszak ebben az értelemben az értelmezés fölűtt gyakorolt erőszak, az értelmezés birtoklásának hatalma, egy bizonyos kód mentén törtéűő értelmezés gyakorlata – annak egy aspektusa, amit Derrida „konszignációnak” nevezett (Derrida 2008, 15). Az archivális erőszak tehát az az erőszakos kódolás, amely nem csupán az akták és adatok, hanem az értelmezés felett kíván rendelkezni.⁴

4 A kód ezen uralma az archívumban, vagyis az archivális kód az, ami a „rendetlenségből” „rendet” állít elő (Ernst 2008). Ebben a tekintetben a paradigmátikus különbségnek tartott eltérés „statisztika” és „narráció” között (Ernst 2009, 188–189) inkább csak formális, és egyfajta hermeneutikai vakságról árulkodik: hogy egy „adattömeget” (Uo. 195) vagy egy eseménystort (már e kettű sem felcserélhető) narratív vagy statisztikai kód rendez, minden biztonnal másodlagos jelentőséggel bír – a lényeges a kód uralma vagy erőszaka (Ernst elgondolásainak alapját képezi, hogy az archívum per definitionem „kódolt tárolónak” tekintendű, [Uo. 184].) Ennek következtében mondható, hogy „[az], amit az archívummal létrehoznak, nem idézetek, hanem idézhetűség” (Ebeling 2009, 85), amihez annyit kellene hozzáfűznűnk, hogy ez az idézhetűség természetesen nem benjaminí értelemben, és nem is általánosságban, hanem a kódolás által jön létre (ahogy Ebeling is megállapítja két oldallal késűbb: „amit itt feljegyeztek, [...] az kevésbé nevek voltak egy listán, mint inkább a törvény, amely a nevek feljegyzését deklarálta: vagyis inkább egyfajta kódolás, mint reprezentáció.” [Uo. 87]).

E tekintetben egy alapvetű különbség mentén válik el az archívum az irodalmitűl, amely nem csupán a rendetlenség kultúrtechnikai és intézményi feldolgozásában, renddű alakításában érdekelt, hanem prezentációs és közlűségennyel lép fel (ld. a „kifejezés” fogalmát, amely éppen Gottfried Benn személytelen poetológiája számára volt fontos), amely nem teljesezik ki a kódolás rendjében, hanem azt inkább alássa.

A (gyakran nem archivált) történelem és archívum témájához: Reinhart Koselleck többszűr világoassá tette, hogy egy hermeneutikailag elkűtelezett történelemtudomány sohasem indulhat ki egyszerűen forrásokból (vagy, médiaelműlettel szűlva: „adatokból”), ezeket ugyanis elűszűr az értelmezés teszi meg forrásokká, úgyis mint bizonyítűkűkká vagy tanűságokká: „A történeti megismerés során mindig többrűl van szű, mint ami a forrásokban áll. Források rendelkezésre állhatnak, felbukkanhatnak, de hiányozhatnak is. És mégis kénytelenek vagyunk különféle állítűsokat megkockáztatni. Igen ám, de nem csak a források hiányos volta – vagy éppen, mint a

A következőkben megkísérlem a referenciális, textuális és performatív csomópontokat közelebbről megvizsgálni e többszörös archívumban, jóllehet a vizsgálat bizonyos értelemben pontosan azért nem alapulhat teljes mértékben a JK szövegén, mert éppen ez a komplexitás mintegy túlterheli és ez több helyen következtelenségekhez vezet. Paradox, mégis úgy tűnik, mintha a JK nem mindig lenne képes megfelelni az önmaga által feltárt intertextuális és interarchivális összefüggéseknek.

Mielőtt azonban sorra vennénk ezeket a problémákat, bizonyára hasznos, ha az ügynöki jelentések szokásos technikáit a belügyi államvédelemben és ezek kontextusait nagy vonalakban vázoljuk. – Az archiválás ezen formája Foucault-val szólva nem a (nyilvános) joghoz, hanem a rendhez (közigazgatáshoz) ill. a fegyelmezéshez sorolandó, ezek az archívumok a felügyelet – és adott esetben a büntetés – médiumaiként és funkcióiként működtek. Ezáltal jelképezhetik oly meggyőző erővel a jog és a közigazgatás diszpozitívumainak guvernamentális elkülönülését a modern államigazgatásban és, mint politikai technológia, a hatalmi viszonyok (aszimmetrikus) internalizálását a társadalomban (Foucault 1990, 183–425). A guvernális hatalom kódrendszere már konstitúciójukban meghatározza a jelentéseket: nyelviségükben, logikájukban, gondolkodásmódjukban és perspektívájukban, illetve információtartalmuk tekintetében is.⁵ Az információk

legújabb történelemre vonatkozóan, a források túlaradó bősége – akadályozza a történezt abban, hogy kizárólag forrásértelmezés útján bizonyosodjék meg a múlt vagy a jelen történelméről. Minden egyes forrás, pontosabban minden egyes nyom, melyet csak a mi kérdéseink avatnak forrássá, olyan történelemre utal, amely több vagy éppen kevesebb, de legalábbis valami más, mint maga ez a nyom. Egy történet sohasem azonos a róla tanúskodó forrással. Ha így lenne, minden tisztán áradó forrás már eleve maga volna a történelem, amelynek megismerésére törekszünk.” (Koselleck 2003, 234–235), vö. részletesebben (Koselleck 2010, 68–79). Ebből következik egyfelől, hogy a források is jövőbeliek, vagyis egy ígéretet közvetítenek – amiként Derrida is az ígérettel kapcsolta össze az archívumot (Derrida 2008, 67–68). Hermeneutika és dekonstrukció között itt bizonyos affinitások mutatkoznak; e belátás (nem csupán) tudománytörténeti és metodológiai implikációinak és következményeinek tárgyalására ehelyütt azonban nincs mód. Másfelől túlzás az archiválásnak valamiféle ontológiai elsődlegességet tulajdonítani (ahogy az Cornelia Vismann (2000) egyébként kiváló könyvében történik, jogelméleti szempontból bizonyára legitím módon), hiszen bizonyos utólagosság és hiányosság jellemzi, ami sohasem küszöbölhető ki teljesen (vö. Ernst 2009, 198–199).

A prosperáló archívum-irodalom vonatkozásában felmerülhet a kérdés, hogyan gondolható el az archívum eseményszerűsége és utólagossága (egyek szerzőknél mindig az egyik vagy a másik szempont kerül előtérbe). Ha jól látom, erre a kérdésre (is) mindenek előtt Derrida munkái nyújtanak következetes, ugyanakkor széles perspektívájú válaszokat: az előbbi összefüggésben egy ilyen válasz abban állna, hogy rámutassunk: az archívumot meghatározó erőszakban olyan excesszus nyilvánul meg, minek következtében archiváló és archivált esemény nem eshet egybe (vö. Derrida 2006, 83), azaz egy olyan erőszakra van szó, amely önmagát is destruálja, valamint az archívum előtt és után is kifejti hatását.

5 A következőkhöz ld. (Rainer 2008, 17). A Rákosi-kor államvédelmi szervezetéhez ld. (Gyarmati 2000) és (Gyarmati 2002).

elsősorban az intézményen belüli meggyőződések és vélemények verifikálását szolgálták. A jelentések elsődleges, egyrészt nyelvi, másrészt a színrevivő erőszak által kikényszerített és fenntartott referenciája így végeredményben az intézmény maga: a jelentés írójának ismerőseivel folytatott beszélgetése, amelyet később jelentés formájában rögzítenek, e második formájában immár „egy másik diszkurzus része lesz, a hálózati ember és intézmény, az állambiztonság szervezete közötti kommunikáció lenyomata” (Rainer 2008, 17). A jelentés mint szöveg tehát archívummá válik, amennyiben nem csupán mindennapi, bizalmas, intim stb. beszélgetéseket ad vissza, hanem azáltal, hogy magukat az intézmény kommunikatív és hatalmi technikákra vonatkozó kódjait archiválja (Rainer 2008, 203).⁶ A jelentésekben a „világ” szituációi, közleményei, információi kerülnek papírra, azonban ezen anyag – nem csupán transzcendentális jelöltje, hanem – fő értelmezője maga a megbízó intézmény által kialakított politikai-szemantikai perspektíva. Az intézmény ezen önreferenciája természetesen együtt jár a társadalmi-mindennapi élet maradéktalan átpolitizálásával: „a hálózati jelentések jobbára hétköznapi beszélgetések politikai – vagy az állambiztonság percepciójának megfelelően átpolitizált – tartalmait próbálták rögzíteni.”⁷

Ezen hálózatok tevékenységében, önmeghatározásában és funkciójában a politikai enyhülés során, elsősorban a hatvanas évek második felében ingadozások mutatkoztak, amelyek éppen a hírszerző- és archiválórendszer erőszakának alapvető önreferencialitását erősítették meg. Az államhatalom és társadalom között kötött „paktum” – amely íratlan és elhallgatott szerződést az 1956-os népfelkelés következményeként szokás értékelni⁸ – értelmében, a belpolitikai

6 A hálózat új tagjainak (az ügynököknek) beszerzése után „ügynök és tartótisztje közösen építették fel a hálózati ember új világát, amelyet immár nem kollégák, barátok, ismerősök népesítettek be, hanem különféle osztályokba sorolt potenciális célszemélyek. A hálózati személy saját mikrovilága az állambiztonság fogalmi és nyelvi kategóriáiba rendeződött, új jelentéseket kapott” (Rainer 2008, 74). A törvény beírásához az archívumba ld. (Ebeling 2009) és (Vismann 2009).

7 „A szövegek születésének alapvető motívuma az volt, hogy az intézmény [az állambiztonsági szolgálat] tudni akarta, miként vélekednek a megfigyelték életük legtagább körű rendszeréről: a politikai rendszerről, amelyben éltek. A felügyelet alrendszere termelte ezeket a dokumentumokat, azért, hogy szükség esetén a korlátozás és büntetés alrendszereit vethesse be azok ellen, akik valamilyen formában szemben állnak a politikai rendszer elveivel és gyakorlatával.„ Itt „három fő szereplő, létezett: „a szövegeket keletkeztető intézmény, a szövegeket író intézményi személyek, végül az a személy, akiről a jelentések szólnak, és akit a jelentések ily módon konstruálnak” (Rainer 2008, 14).

8 Erre utal a JK is (122.), Nádás Péter Sascha Andersonról szóló esszéjével (Nádás 1995, 150–185) kapcsolatban. Ezt a paktumot fémjelzik (vagy inkább diktálják) Kádár híres szavai: „Aki nincs ellenünk, az velünk van” (amely mondat természetesen egy cinikus olvasatot is megenged). A paktum alakzatának történeti esetlegesség felőli problematizálását (amely akarva-akaratlan egy felmentő fordulattal is él) kísérli meg végrehajtani (Kende 2006, 202–208). A magyarországi „hosszú” hatvanas évekhez ld. meg (Rainer 2004, 11–30).

liberalizáció az állambiztonsági szerveket ellentmondásos helyzetbe hozta. Az államrend valódi őrzőjének szerepét vették fel, miközben másodlagos jelentőséggel bírt, „hogy a feltételezett ellenfelek valójában hogyan is viszonyulnak a szocialista államrendhez. Sokkal lényegesebb volt, hogy a gépezetet kellő intenzitással működtethették, hogy az egész apparátus mozgásba lendülhetett... „(Rainer 2008, 68). Ez az állambiztonság szempontjából, így vagy úgy, de mindenképp szükségszerű volt: ha csökkent az ellenséges személyek száma, akkor ez „a rendszer erejét és legitimitását bizonyította, de mutathatott az éberség és az operatív munka hatékonyságának hiányára is. A testület szempontjából még az első, a pozitív megközelítés sem volt veszélytelen: amennyivel nő az egész rendszer elfogadottsága, annival csökken az állambiztonság sajátos ‚legitimitása’, (Rainer 2008, 68). Ez a felvetés nyilván mindaddig fiktív természetű volt, ameddig, a hetvenes évek végéig, nem létezett Magyarországon politikai ellenzék.

Nagyjából e háttér előtt vizsgálándók a JK, ill. az általa közvetített archívum egyes diszkurzív jelenségei és (ezek) referenciális effektusai. Esterházy szövege maga is jelentésként mutatja magát – „Nem vallomás ez: beszámoló” (JK 23.) – és ezzel a műfaj valamiféle törvényét alkotja meg a saját szövegére vonatkoztatva.⁹ Egy (szintén filológiai) jelentésnek kellene lennie az apa jelentéseiről, ami azonban nem valósul meg teljes egészében: Esterházy szövege – akarva-akaratlan – egyfajta, az apa elmaradt vallomását helyettesítő, nyilvános gyónásként is olvasható (ez a „javított kiadás” egy lehetséges értelme, amellet, hogy az apa újonnan felfedezett referenciális háttérét adja meg).¹⁰ Túlélőként azt a tanút tanúsítja, aki, akármilyen okból kifolyólag, de saját cselekedetét, saját „árulását” (ez a szó többször előfordul a JK-ban) nem tudta, nem volt képes tanúsítani.¹¹ Még bármiféle tartalom közlése előtt tanúsítja a jelentések tényét, ezzel kétségbe vonja a megfigyelői gépezet az imént történeti és metanyelvi szempontból tárgyalt tiszta önreferenciáját (illetve más előjellel hangsúlyozza azt), hiszen – mondhatnánk – e felvetés annak a veszélynek teszi ki magát, hogy csupán e gépezet látens (intézményhez kötött ill. jogfenntartó), nem pedig potenciális (referenciális ill. jogteremtő) erőszakával számol.¹²

⁹ Ez ugyanakkor az arché jegyében áll, nomológiai értelemben (mint parancs) (Derrida 2008, 13–14).

¹⁰ A „gyónás” és „gyónni” kifejezések gyakran felbukkannak a JK-ban, legtöbbször az apára vonatkoztatva, de a fiúra is, ld. 80., 191., 201.; egyhelyütt egy katolikus gyónás lejegyzése olvasható, ld. 233. Az alábbi hely ökonomikus módon, egy önidézet segítségével világítja meg ezt az összefüggést: „Az árulás mértékéről az áruló tudna beszámolni, de nem tud beszámolni. Épp Tarról, a novellái kapcsán írtam egyszer: Akik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud.” (123.) Vö. még (Dobos 2003, 400).

¹¹ Menyhért „gyázmunkáról” is beszél (Menyhért 2003, 262).

¹² Benjamin (1980b) emlékezetes tanulmányában éppen a modern rendőrség intézményét interpretálta, mint e „kísérteties összekeveredés” (Benjamin 1980b, 39) példáját (itt latencia és potencialitás tulajdonképpen azonos).

„Olyannak tetszik így a Papi, mint egy bábu. Mintha csak azért állna szóba valakivel, hogy megírhasa ezeket az ócska jelentéseket, melyek csupán néhány sorból állnak, ebben az értelemben is ócskák, semmitmondók. Vagy kicsik. Semmik.

Nem semmik. [Egy jelentés sosem semmitmondó. Sosem csak semmit mond. Ha üres, akkor is mond valamit. – Több mint huszonöt éve írtam a Spionnovellában, nem tudván, hogy eltaláltam szárva közt a tőgyét: „Hogy mi van a jelentésben, az másodlagos. A fontos a van. A van-ság.” (JK 51.)13

A *Spionnovella* Esterházy második könyvének, a *Pápai vizeken ne kalózkodj!*-nak elbeszélései közül való – ez a szöveg is utólagosan beíródik a jelentések összefüggésrendszerébe. A semleges filológia mindenesetre illúzió marad, tekintve a JK-ban az elbeszélő tanúságtévő szerepét, továbbá a saját szövegekkel (*Spionnovella; Harmonia caelestis*) való szemantikai összefonódásait.

A besúgóhálózat guvernális viszonyrendszere éppen abban érhető tetten, hogy a tartótisztek és az államvédelem más beosztottjai a besúgó reakcióit, pszichológiai folyamatait, a jelentésírás kompetenciáinak alakulását igen közelről figyelik. Mintegy bekapcsolódnak tevékenységének egyéni diszpozíciójába és e diszpozíció kialakulásába, nagyban érdekeltek ezekben. Ez foucault-i értelemben a szubjektumok guvernális és fegyelmező technológiája,¹⁴ nem csupán egy gyakorlati kompetencia, ahogy azt a történész leegyszerűsítően sugallja (Rainer

13 Így igencsak kérdéses azon történészek (mint pl. Rainer M. János) vélekedése, akik a hatvanas évek diktatúrájának felpuhulását – az állam és a társadalom közti „paktum” következményeképpen – pozitív fejleményként kísérik meg beállítani (Rainer 2004). Ez a manőver ökonómiai mintázatokban látja a történelmet, mintha a hatvanas évek politikai olvadása 1956 áldozatait kompenzálná. Nem beszélve arról, hogy a rendszer a felkelést durva erőszakkal torolta meg, a felkelőket üldözte (ld. erről Kende 2006, 187–196.). A jelen perspektívájából vonhatnánk csak igazán kérdőre ezt a paktumot (avagy egyszerre kontingens, mégis aszimmetrikus egyensúlyt), hiszen a Magyarországon 1990 óta tartó politikai, morális, társadalmi és mentális – újra és újra kiéleződő – válság sok tekintetben e paktummal függ össze. (A történészek „objektivitáselvéhez,” képest Nádas esszéje tartja fenn következetesen – még ha későmodern (integritáselvű és purifikáló) indítatásból is – az etikai kérdezőhorizontot, ésszerűség és erkölcsiség feszültségére, ökonómiai mintázatú kiegyenlítésük akár ideológiai jellegére mutatva rá, kiemelve pragmatika és ideológia összeférhetetlenségét: (Nádas 1995, 165, 172–173).

14 Vö. Foucault ide vonatkozó előadásainak nemrég német nyelven is megjelent sorozatával (Foucault 2010, 9–145). Foucault „Keletet” a „meghatározhatatlan mértékben kiterjedt guvernamentális” terének nevezi (Uo. 140.). Továbbá arra figyelmeztet (a „szocialista projektre” való tekintettel), hogy a terror utáni „felpuhulás” nem lazít a fegyelmezésen, hanem annak megerősödését (hatékonyabb megvalósulását) is jelentheti: „Azt mondják, alább hagyott a terror. Ez bizonyára így is van. Azonban a fegyelem csúcsa nem a terror, hanem annak kudarca. [...] A terror mindig visszafordítható; fatális módon azokra hull vissza, akik gyakorolják. A félelem cirkuláris. Ám attól a pillanattól fogva, amikor a miniszter, a rendőrkomisszár, az akadémia tag és a párt összes felelőse elmozdíthatatlanná válik, és nem tartanak a maguk részéről semmitől, akkor a kizárólagos fegyelem lép működésbe, anélkül, hogy a fordulat talán kissé kimérikus, mégis állandóan jelen lévő lehetősége adott volna. Az uralom válik fegyelmmé, árnyék és kockázat nélkül.” (Foucault 2010, 329.) Vö. Nádas megjegyzését (az 1968-as prágai felkelés közös leverése kapcsán): „ezért aztán morális szempontból ezeknek a szisztémáknak nem az első korszaka a legsötétebb, hanem a nagy

2008, 75). Ez a diszpozíció ugyanis, a jelentések írására, szövegek előállítására vonatkoztatva a JK tanúsága szerint (egyebek mellett) *modális* jellegű:

„P. érdeklődik, meddig marad a gyerek. ...**az iskolaév kezdetére haza akarom hozatni, tekintve, hogy van még 3 fiam, akik előtt nem akarom ezt a lehetőséget elválni. Mint „aggódó apa” felvettem a kérdést, hogy talán csak nem tör ki valami ellenségeskedés fiam kintléte alatt, tekintettel a berlini helyzet kiéleződésére.**

Milyen undorítóan sunyi. – Ügynök egyre jobb. Mint egy jó posztmodern szerző [...] keveri a fikciót a valósággal, valós helyzetet teremt s abban fikcionál kedvére. Egyre cinkosabb a hangvétel; mint aggódó apa, kacsint oda a tartótisztnek.” (JK 159–160.)

A rendszer és besúgó közötti paktumot tehát a modalitás pecsétje szentesíti, a jelentésnek modálisan is kódoltnak kell lennie (az adresszálás és az archivált anyag feldolgozásának szintjén). Ez a modalitás sem csupán egy kód bevezetéséről tanúskodik, sokkal inkább a besúgó belső (individuális) diszpozíciójáról, a rendszerrel és feladataival szembeni engedelmességéről. Vagyis az archiváló erőszak a szubjektumok belsejében hat.

Az a tény, hogy a „jelentés sosem semmitmondó” (JK 51.), még akkor sem, ha látszólag tartalmi szempontból semmi relevánsat nem állít, tulajdonképpen a hamis esküt, a szavahihetőség elvesztését jelzi vagy tanúsítja. A jelentés ebben a funkciójában hazugság, visszaélés a másik bizalmával, a kommunikáció illetve a kommunikáció azon feltételének implicit kontaminációja, amely az igazmondásra, a (már mindig is) adott szóra alapul. A mindenkori, jelentéstétel céljából beindított vagy generált beszélgetés címzettje a kezdetektől fogva egy harmadik, akiről a beszélgetőpartner mit sem tud – továbbá ezt a beszélgetést rögzítik és mediális értelemben átformálják, amely körülmény meghatározott kódolást, olvasatot, más kontextusba való átfordítást tesz lehetővé.¹⁵ Ehhez még a következőt kell hozzátenni: az ügynök „hálózatba” történő beszerzése vagy rekrutálása során mindenképp előtérbe kerül a vallomást kényszerítettek ki a jelöltből, hogy aztán erre a terhelő adatra alapozva nyerjék meg a szervezet számára.¹⁶ Egy látszólagos performatív aktus tehát, amely színrevitele a JK-ban is feltűnik: **„Értékelés: Jelentése jó, bár közben máshol is meg tudtuk állapítani. De értékes, mivel látjuk, hogy az ügynökben némi akarat van a munkához.** Talán ez a beletörődés pillanata.” (JK 67.) Ennek fényében tovább bonyolódik azon elvárás közvetlen jogossága, hogy az ilyen ügynököknek utólag minden további nélkül tanúságot kell tenniük áruházaikról vagy tevékenységükről, hiszen – legalábbis néhányukat – már eleve egy „vallomástétel” jelöli meg vagy stigmatizálja.

nyugati demokráciák jóvoltából ez a második; amely a mi közös és felnőtt életünk.” (Nádas 1995, 170).

15 A beszélgetések előzetesen megállapított koreográfiájára példák: JK 203.

16 E „megnyerés” metodikájához ld. (Rainer 2008, 73–74).

A filológus funkciója azonban legalább két szempontból is érvényben marad: az elbeszélő tanúsítja az apa – mint a jelentésírás szubjektuma és objektuma – nyelvi kompromittálódását. Mindezt megismétli a jelentés „immanenciája”, mint szöveg és mint az archiváló hatalom (politikai kóddal rendelkező) terméke (a kettő közötti különbség anélkül válik láthatóvá, hogy ezzel a besűgás tényének jelentősége felszámolódna). Ez a szempont újfent a saját irodalmi szövegek, elsősorban a *Harmonia caelestis* referenciális kontaminációjával vonható párhuzamba. Paradox párhuzam: ahogy a párbeszéd a jelentésekben többszörösen transzponálódik, úgy olvashatók a JK gyónásai a korábbi irodalmi szövegek felől, és megfordítva. Semleges gyónás vagy tanúságtétel nem tűnik lehetségesnek, és nemcsak személyes-belső (emocionális), hanem nyelvi-textuális okokból sem.

Először azonban meg kell világítani az első „filológai” aspektust: már azáltal, hogy megíródik a jelentés, az archiválás nyelvi mikéntje megismétli a kompromittáló „bűntettet”, ahogy az bizonyos megfogalmazások és helyesírás kapcsán a professzionális olvasó-író Esterháznak is rögtön felkelti a figyelmét (JK 40., 43.: „Kapcsolatot továbbfejleszteni: hogy megtanulta ezeket a barom kifejezéseket!”). Korábban már – még mindenféle tartalom előtt – feltűnt az apa összetéveszthetetlen, jól ismert kézírása (JK 12.), amely traumatikus pillanat későbbiekben is előkerül (JK 183.): a kézírás idiomatikus vonását (Freuddal szólva „tárgyi emléknymót”) a személytelen technikai-bürokratikus szóhasználat (mint „szómegszállás” [Freud 1997, 142]) ellenpontozza, és így, e megkettőződés fejt ki megrendítő (akár fiziológiai) hatását a fiúra. A trauma maga a „déjà-vu” (hiszen az apa írása, szavai elidegenítve jelennek meg a jelentések kontextusában) és fordítva. A tanú itt egy önmagát felszámoló keresztveződésben áll: egy összetéveszthetetlen kézírás, ugyanakkor egy messzemenően a hatalomtól függő, inszinuált diskurzus másolója: felmerül a kérdés, hogy melyiket tanúsítja. Az, hogy a kézírást nyomtatott szövegen keresztül tanúsítja, már a mediális váltás miatt potenciális hamis esküt von maga után, így a tanú a saját tanúságtételétől is elidegenedik. Az apa azonban újra és újra „szóhoz jut” e tanúságtételen keresztül, azokban a hallucinatórikus pillanatokban, amelyekben a fiú mintha hangját hallaná, hasonlatosan a kézírás vizualitásának idiomatikus jellegéhez, amelytől nem képes elszakadni.

Ez a traumatikus effektus ismétlődik abban, hogy Esterházy, a *Harmonia caelestis*-re vonatkozóan saját maga filológusa lesz, a regény szövege mintha több helyen (elsősorban nyilván az apával kapcsolatban) szó szerinti jelentéseket sugallna, ezzel kvázi-referenciális funkciót töltve be. Az ismertnek vélt szöveg hirtelen azt mutatja, hogy ezen kísérteties referenciák tulajdonképpen már mindig is beleivódtak, így szemantikai-referenciális értelemben uralhatatlan, ami éppen a referenciális (archívum által meghatározott) effektus utólagosságából olvasható ki. Az irodalmi szöveg az archivális nyelv referencialitása mintegy

élelősködőként fertőzi meg; szöveg és szövegen kívüli világ oly módon érintkezik egymással a JK-ban, ami mintha elbizonytalanítaná Esterházy régóta gyakorolt intertextuális poétikáját. A *Harmonia caelestis*-ből vett idézetek egyszer csak szó szerinti jelentéssel ruházódnak fel:

„Ha például édesapám fia örömeinek adott hangot, látván, milyen nagy család ez, van benne egypúpú, kétpúpú, hős és áruoló, és így tovább, akkor apám azonnal fölháborodottan kikérte magának, hogy milyen áruoló?! Konkrétan, kicsoda?! Konkrétan, bazdmeg, te. Így nem lehet beszélni! Láthatóan elvileg tartotta kizártnak egy ilyen létezését. [...] Itt az 50. és 51. oldalon folyamatosan másolhatnák. Egyébiránt éppenséggel édesapám a jó példa az ún. áruoló édesapámra. Szerző mint próféta – bizony: a legteljesebb mértékben saját hazájában.”(JK 100–101.)

Vagy:

„[Megint rálapoztam egy mondatra, amelynek új értelme lett: Édesapám alapjában véve rossz ember volt, egy hitvány tetű, de ez lényegében sose derült ki, nem került rá sor. – De.] (JK 266.)¹⁷

Érdekesebbek azok az esetek, amelyekben a *Harmonia* mintegy dekanonizálódik, ugyanis a regény olyan ambivalenciája kerül felszínre, amely a szerzőt is meglepi, amellyel szemben ő is tanácstalan:

„Jó, hogy nem mondta el, mert ez meg a mamámnak lett volna sok. Édesapám pedig, akinél így minden összefolyt, mint a vizek az óceánban, azt gondolta (mikor még élt), hogy nyilván létezik valaki, Valaki, aki nekem se mond el mindent, hogy ne legyen sok nekem se. Akkor ez most mit jelent? Hogy de jó nekem, vigyáznak rám az istenek, vagy hogy még mindig nincs minden elmondva? (Mintha a könyvben előlem is rejtett tudások volnának, úgy olvasom. Ha ez nem fennhéj, nem tudom, mi.)” (JK 106.)¹⁸

Ebben az esetben a JK olvashatatlanná teszi a *Harmonia caelestis* szövegét, épp a referenciális kommentár nyitja meg az „alapszöveg” többértelműségét. Ez a viszony jellemzi a tettes vallomását helyettesítő gyónást is, amely nem feltétlenül

17 Hasonló példák még találhatóak a regényben, amelyeket a JK nem említ (pl. HC 157.) Fontos még egy hosszabb rész a regényben az apa „magányáról” 1956 után, amely a titkos besúgói tevékenység fényében további, konkrétabb értelmet nyer, ahogy azt a JK elbeszélője is eleinte megdöbbenve állapítja meg, vö. JK 20–21. Továbbá a regény zárzata, amely szintén lelepleződik szemantikailag: „...apám már ott ül a Hermes Baby előtt, amely folyamatosan zakatol, akár egy géppisztoly, veri, csépel, és jönnek és jönnek belőle a szavak, pötyögnek a fehér papírra, egyik a másik után, szavak, melyekhez neki semmi, de semmi köze sincs, nem is volt, nem is lesz. Ne kerteljünk, szép jelenet, az egyik legszebb regényzárlat, többértelmű, fájdalmas és fölemelő. Csak: A besúgó jelentését írja.” (JK 112.)

18 A kérdés, „akkor ez most mit jelent?” szintén idézet a *Harmonia caelestis*-ből (HC 20.), és a regényszöveg belső ambivalenciájára utal. Vö. Gottfried Benn megfigyelésével: „Valószínűsíthető, hogy minden jelentős műben vannak helyek, amelyek a szerző számára sem világosak”, (Benn 2006, 161).

vezet egyfajta erkölcsi egyensúlyhoz, inkább az apa fel- és megismerhetetlenségét növeli.¹⁹ Hiszen a *Harmonia* értelmezhető egyfajta öntudatlan gyónásként; a szerzői szubjektum tudatán túllépve a szöveg önmagától, a sorok mögött végrehajtja az apa által elmulasztott gyónást, vallomást tesz, anélkül, hogy ezt önálló performatív „aktusként” tenné (hanem valóban egy vallomás archívumaként működik, azonban az utólagosság perspektívájából). Ez természetesen az olvasástól függ – a JK utólagos perspektívájától –, és a regény sajátosan irodalmi dimenzióját hozza felszínre, ezt a különös performatív tulajdonságot, amely semmiképp sem „cselekvés” vagy „performancia”, sokkal inkább az olvasás és idézés alakzatában, illetve ennek elbizonytalanításában – ez vonatkozik a szöveg és a szövegen kívüli világ viszonylatára is – megy végbe.²⁰ Az irodalmi performativitás tehát két szöveg, szöveg és kommentár ill. idézet között történik, ami ugyanakkor az „eredeti”, az alapszöveg dekanonizációjával jár és rámutat, hogy az sosem volt önidentikus.²¹ Mivel a kommentár idézetre, vagyis egy másik szövegre alapul (a „javítás” Esterházy szóhasználatában mindig is idézést jelentett) (Bányai 2003, 257), szöveg és referencia viszonya nem egy értelmezői szubjektivitásnak, hanem szövegeknek köszönhető. Valamint a „sikeres” gyónás performatív minősége éppen hogy elbizonytalanodik. Noha nem tekinthetünk el az apa elhallgatott ügynökmúltjától és a regény (bizonyára nem csak) bizonyos részeit is efelől olvassuk, ez az utolsó példa mégis a gyónás problematikusságára és a fortiori a megbocsátásra irányul, amely így igazi értelmezői és „erkölcsi” dilemmává válik. Így azonban a JK „jelentése” is szöveggé válik, hibrid diskurzussá – nem csak a regényt kísérti meg a referencialitás, a szó szerinti jelentés –, éppen azáltal, hogy feltárja a regény nem önidentikus textualitását. E ponton látható, hogy az irodalom *retorikai* rugalmassága és *referenciális* kiszolgáltatottsága megegyezik. Az irodalmiság ez alapján nem csupán egy technikailag, instrumentálisan megalkotott nyelv, hanem a nyelv eloldása kulturális, ideológiai, szemantikai, pragmatikai és más konvencióitól,

19 „Azt [– mindent! mindent! –] továbbra is nagyon nem értem, hogy mért nem sugárzott apánk felénk valami félelmet. Egy kicsit legalább, jelzésként. Vagy elővigyázatosságot. Hogy jó lesz vigyázni. [Pupákok! Hát még a saját otthonunkba is besúgókat küldenek...! – Tréfa.] Hogy húzzuk meg magunkat. Mért a nyugalmat, a kikezdetetlenséget láttuk? Meg egy kis titokzatosságot.” (JK 212) „Nem terjesztette. Ő maga volt ez a szolgálalkúség. De ha terjesztett valamit, az ennek az ellenkezője volt. Tessék megkérdezni azt, aki ismerte. Ezt nem a mentségére mondom. És nem is értem, hogyan lehetséges. Lehet, hogy apám egy nagy színész volt?” (JK 230.) Vö. a Robertóval folytatott párbeszédet a HC-ben, amely finoman utal az apafigura „bonyolultságára” (HC 637).

20 Vö. ezzel a HC egy önreflexív megjegyzését: „Noha a valóságból teremtette, mégis regényként kéne ezt olvasni, és se többet, se kevesebbet nem követelni tőle, mint amennyit egy regény tud adni (mindent).” (HC 331.)

21 Ez az a dekonstruktív alakzat, amelyet Paul de Man Benjaminhoz kapcsolódva az eredeti és a fordítás viszonylatában mutat ki, vö. (de Man 2007, 240–268).

kódolásaitól és autorizációitól, ami azt is jelenti, hogy az így felszabadított nyelv ki van téve az ilyen jellegű szemantizáció és autorizáció behatásainak (vagy ezek re-entry-jének). Az irodalom ideológiakritikai funkciója mindenesetre problematizálódik Esterházyánál – az explicit ideológiai erőszakkal szemben végeredményben tehetetlen.

Az irodalom előreláthatatlan referenciák általi kontaminációjához ugyanis tükörszimmetrikus ellentéte is társul: azok a helyek, ahol a referencialitás (kifejezetten) a szavak vagy szövegek erejét támasztja alá. Nem csak a szövegeket érinti meg a szövegen kívüli világ, ez a világ maga is a textualitás egyfajta idézeteként tűnik elő, amely textualitás performatív ereje csak ezáltal, sokkhatásként válik megtapasztalhatóvá. Már a kezdetnél: „Nem is a szívem nehéz, inkább a gyomrom. Hajszára úgy, ahogy a HC [688.] oldalán. 'Reggel ébredéskor torkon ragadott a félelem. Ez más volt, mint amit eddig ismertem.' Csak azt fejből írtam, fantáziából. Kullogok a könyvem után.” (JK 15.)²² A szöveg itt is csak utólagosan válik archívummá, egy olvasási alakzat, pontosabban: egy újraolvasás során (Dobos 2003, 400), amely a referenciát megelőzve egy virtuális, textuális eseményszerűségeen alapul, a nyelvi-textuális idézet ezzel szemben egyfajta materiális-indexikális jelleget ölt.

Nem csak a regényt fertőzi meg az archivális hatalom ill. annak referenciális erőszaka, hanem a nyelvet magát is, például a tulajdonnevek és különféle metaforikus kifejezések szintjén. Így például az apa neve egy szólásban, amelynek kalendáriumi értelme egy, az ügynökmúltra vonatkozatható jelentést nyer: „Szól a rádió, egy idióta hang épp azt mondja: ha Mátyás nem talál jeget, csinál.” (JK 137.) Itt a közvetített, testetlen, személytelen hang a nyelv potenciális erőszakaként – de talán csak ebben a közvetítésben? – lép elő, szemantikai ártatlansága illúzióknak bizonyul. Ugyanez vonatkozik a „tégla” kifejezésre, amely „besúgót” is jelent: **„Mindjárt felajánlotta, hogy bizonyos feladatokat részünkre elvégez. Hangoztatta, hogy nem fog kintmaradni, mert feleségét és 4 gyermekét nem hagyja itt.** Be szép is a család egysége! A család mint a társadalom értékörző téglája. A tréfa adja magát.” (JK 137.) Ezekben a példákban a referenciális jelentés metaforikussá válik, a metaforikus pedig, a szleng-szemantika révén, egy referenciális jelentésbe fordul át. A nyelv feletti uralom elvesztése azokban az esetekben erősödik fel különösen, amikor az elbeszélő/másoló a saját nyelvét, annak kognitív és performatív dimenzióját képtelen uralni: nem képes igazat válaszolni kérdésekre (JK 176.), illetve a válasz a kimondás pillanatában elveszti motivációját,²³ továbbá a nyelv önállóságát kell észlelnie (Dobos 2003, 396).

22 A HC-ben hasonló történik Arany János *Toldi*-jából vett idézettel: „Fejemet a meleg földre szorítottam. Úgy történt, ahogy írva van: égett a napmelegtől a kopár szík sarja. Szó szerint. Nem lehet nem elhinni azt, amit mondok. Képtelenség.” (HC 471.)

23 „Egyébként megkérdezték, hogy mért írok, de nem tudtam rá válaszolni, csak kis nyegleségeket. Azt kellett volna mondanom, hogy egy állandó belső tűz űz, hogy a kozmosz titkait kifürkéssem,

Mindebből szinte már következik, hogy a JK elbeszélője és másolója traumatikus szimptomái közepette el sem tudja kerülni, hogy az apa egyes strukturális vonásait ne a jelentésírás (és annak erőszaka) szubjektumaként és objektumaként adja vissza, reprodukálja. A szövegbeli szerepének alapvető megkettőződése – egyszerre olvasó és szkriptor – mintegy megismétli a jelentésíró helyzetét, aki a szövegét kezdetektől fogva egy meghatározott politikai ill. adresszálási kód védnöksége alatt kellett írnia és olvasnia. A JK elbeszélőjét olyannyira ez az ingadozás határozza meg, hogy az olvasott anyaghoz gyakran kétségbeesett megjegyzéseket fűz, ill. kompromittált helyzetét olyan reflexiókkal látja el, amelyek néha kissé gyámoltalanul hangzanak, ugyanakkor hiperbolikusak, reduktívak és általánosítóak, gyakran nem is deríthető ki a funkciójuk. Eltekintve ettől a JK egészen végigvonuló jellegzetességtől, az említett megkettőződés igen nagy horderejű esetekben kerül felszínre. A legfontosabb feltehetően a személyes beavatkozás és a személytelen perspektíva kereszteződése, ami az „elbeszélő”, aki egyszerre másoló és kommentátor, mediális helyzetét képezi le. „Ismétlés: leírom, amit találok, és figyelem magamat, mint egy állatot – ennyit tudok tenni, ennyire terjedek.” (JK 143.) Egyfelől a gépi procedúra, a szabályosan vezetett akta, egy antropológiai perspektívától mentes materiális folyamat, másfelől az emocionális és morális kötődés, amely akkor sem kiküszöbölhető, ha egy tiszta mediális vagy archivális apriorit tételeznek.²⁴ (Ez utóbbi egész egyszerűen az apa – és az összes besúgó – felmentése volna; látható, hogy a mégoly megalapozott kultúrtechnikai megfigyelések és megfontolások sem helyezhetik hatályon kívül a performatív – „etikai” és politikai – perspektívát, ami valójában azt jelenti, hogy nem csupán „megfigyelésekről” van szó... Természetesen az „etikát” – jobb szó híján – elintézhetnének mint antropomorfizmust, félő azonban, hogy ez egy emberi, túlon túl emberi vágó.)

A gépiesség és a gépiesség személyest kioltó hatása a legjellegzetesebben a „k” („könny”) betűk írásában nyilvánul meg, ahol is a fiú legközvetlenebb, testi döbbenete²⁵ egy idő után enged a személytelen rögzítésnek, vagy pontosabban: másolásnak, és egyszerre a szeriálisan vezetett ügírat indifferens elemévé válik.²⁶

a kíváncsiság és nagyravágyás emésztő tüze. Ez igaz is, csak akkor válik hamissá (nevetségessé is, de az most nem számít), ha kimondom.” (JK 135.)

24 Vismann egy hasonló stratégia kiváló elemzését nyújtja, ahol – horribile dictu – a „szubjektummá válás”-sal foglalkozik az 1800-as lejegyzőrendszer posztarchivális feltételek közötti reaktívációjában (Vismann 2000, 312–313); ez a látásmód mintha módosítaná a kittleri szemléletet, miszerint minden irodalmi tevékenység az adott történeti lejegyzőrendszer öntudatlan másolata lenne. Az önmegértés hermeneutikája, illetve ennek igénye mintha mégsem lenne kizárható, ameddig emberekről, és nem egyszerűen gépekről van szó.

25 Az uralhatatlan, automatikus testi nyelv és a verbális nyelv közötti feszültségről ld. (Menyhért 2003, 265).

26 „Egy szép, nagyvonalú, segítőkész férfi, intelligens, okos, finom humorú, széles látókörű, szakmájában az egyik legjobb, megbízható, szorgalmas, ki heroikus erőfeszítéssel tartotta el népes

A másolás (és nem egyszerűen lejegyzés) további effektusát képezik azok a helyek, ahol a tanú és elbeszélő az archivált nyelv szintjén a tanúsított apa helyzetébe állítja magát:

„Reggel ahogy jöttem a B. utcán, a rövid ujjú ing, az aktatáska és a hosszan elnyúló korai árnyék – olyannak láttam magam, mint a Papit. (Dicsekszem...) Hogy a helyére léptem, én vagyok a családfő, én vagyok ezután az a férfi, aki az E. utca ...-ból (a B. utcán át) az aktatáskájával a városba indul. Néztam az árnyékom, mint az apámat. Az árnyék mint apa. Hirtelen düh támadt bennem, nem akarok erre a... erre az újra gondolni.” (JK 213.)

A szöveg önreflexív szintjén az ügynöki jelentés és az irodalmi mű perspektívái összeolvadnak.²⁷ E „mindent-mondás” egy pontján még egy barthes-i értelemben vett kódolatlan, „valóság-effektus”, egy „punctum” – vagy anakoluthon? – is előfordul: **„Mutatott nekem egy szép magyar bélyeget (harkály), melyet már előkészített, hogy fia levelére ragassza. Már nem mondom többet, de én ezektől a harkályoktól borulok ki. Ütni, hányni stb. tudnék.”** (JK 219.) Miközben a besúgó jelentésének ez a része akár ironikusan is olvasható lenne. A JK vége felé különös jelenetben látjuk a tanút, aki álomleírás és hallucináció (vagy idézet?) között ingadozik, amely jelenet példa arra a traumatikus hallucinációra is, amely elbizonytalanítja a leírás szcenikai kódolását és referenciális értékét.²⁸ A tanú a tanúsított által láttatja magát (perspektívájuk nem választható külön), ami az ídősíkokat alaposan felforgatja. Éppen úgy, ahogy a HC újraolvasása során új hangok és szemantikai effektusok kerültek felszínre, amelyek időbeli hovatartozását szintén nem lehetett határozottan megállapítani.

családját [k] <Blazírtan másolom a k-kat.>” (JK 165.)

27 Az irodalmi író perspektívája: **„Megjegyzés: Az ügynök a jelentéseit igen felületesen készíti el. Ezért a találkozókat úgy kell megválogatni, hogy tudjunk vele foglalkozni és jelentéseit átíratni. Továbbá amit elmond, azt is leíratni vele, mivel feladatát végrehajtja, de nem írja le.** Ez például tisztán megkülönbözteti tőlem, én mindent leírok. Éppen ez volna a feladatom.” (JK 60.) A tudósító perspektívája, a tanú szemszögéből: „Hirtelen, most, mintha egy jeges kéz markolna belém, a gyomromba, a szívembe, ráláttam valamire: apám az ún. „tisztességes”, a „jó”, nem ártó mondataival nem nem ártani akart, nem segíteni akart az általa bajba juttattakon, hanem csupán – őszinte. [Szóval ezt is tőle örököltem...] Őszinte az összekötőtiszthez. Vagy még az se, egyszerűen mindent leír. Azt írja, X. vétlen, mert úgy gondolta, X. vétlen. Ennyi. Ha azt gondolta volna, hazaáruló, azt írta volna, hazaáruló. Tiszta Flaubert. Inkább Stendhal.” (JK 147–148.)

28 „[Egy francia lift – utazatok a Harmonia után –, minden oldala tükör, mindenhonnét én nézek vissza, nem is tudok ellenállni, közellépek, bámulok bele az arcba, amikor hirtelen meglátom benne az apámét. Látom, ott az apám, megjelent, mintha föltámadt volna, nem is mozdulok, nehogy elhessentsem. Nézem a szememben a szemét, papikám, sóhajtok föl (valahonnét a gyerekkorból), látom azt a hunyorgó, vidám, kétkedős tekintetét, amikor még zeuszosan jókedvű, de ha majd még iszik rá, akkor már nem soká... Ezt a bizonytalanságot látom az arcban, ezt a megbízhatatlanságot, melyet most olyan közel érzek magamhoz, mint őt, mindenestül, most, ebben az eléggé csillogó francia liftben. – Messzi vannak a dossziék, régen láttam már őket, ez meglátszik rajtam.]” (JK 270.)

A gépi ismétlés és személyes érintettség kereszteződése azonban a tanúskodás, a tanúságtétel lehetőségének alapvető feltétele (Derrida 2003, 44–45). A két vonás kölcsönös feszültségben áll, a gépi iterabilitás azzal fenyeget, hogy felszámolja a tanú etikai perspektíváját és problematizálja a testimoniális képességét és kompetenciáit – amelyek őt mint szubjektumot megalapozhatnák és jellemezhetnék. E fenyegetésben nyilvánul meg az archívum és az archiválás erőszaka, amely nem csak a jelentésben, hanem a saját szövegben is előtűnik (amikor e kettő perspektívái már nem is különíthetők el egymástól). Mivel a tanú nem képes fenntartani a metanyelvi távolságot a tanúsíthatóhoz képest (különben testimóniuma nem tanúságtétel, hanem leírás vagy tudósítás lenne), a tanúskodás hasonlatos az ismétléssel, ami bizonyos technikai-gépi vonásokat is implikál. Ezért aztán a tanú egyszerre személyes-szinguláris és személytelen, hiszen tanúságtétele ismétlésen alapul, ill. ismétlést feltételez. A technikai aspektus azonban épp a szingularitást fenyegeti, a testimoniális szubjektum etikai döntéseit és ítétealkotását. Ez az aspektus nyilvánul meg az archivális erőszakban, amely egyfajta fölöslegként jelentkezik („mindent mondani/leírni”), ezáltal azonban önmaga ellen fordul és éppen az archívumot – nomológiai és kódoló hatalmát – gyengíti (ld. a „harkály”-példát). A tanúságtétel az archivális erőszak mint ismétlődés eredménye, vagyis az archivális erőszak excesszusához (mely erőszak ezáltal gyengül) kötődik (ez az excesszus az a szenvedély, passió, amelyet a tanúságtétel hív elő [Derrida 2003, 25], vagy amely benne egyfajta intenzitásként hat). Mint láthattuk, ezen a ponton vált nehezen elválaszthatóvá az archiviolitikus és az irodalmi diskurzus, az archívum és a tanúság(tétel). Ez az összefüggés, amely a JK-t láthatóan irritálja, talán éppen azért, mert ezen alapvető – és nem csupán „zavaró” – összefonódás egyes tüneteit és elemeit mutatja vagy tartalmazza.

Miként viszonyul a tanú a szupplementáris gyónáshoz és az apa – tanú(k) általi – potenciális felmentéséhez (vagy megvádolásához), figyelembe véve ezt az összefonódást?

Mint már arról szó volt, a fiú az apa több kijelentésének, viselkedésmódjának hitelesítő tanúja, aki az apa *helyett* ill. az *apáért* gyón (megismétli a maga idején elmaradt gyónást és ellenjegyzi is azt), ahol e két irányt a másolás és a kommentár mediális funkciói modellezzik. Ez a két momentum nem olvasható egybe, még akkor sem, ha sokszor nem választhatók el egymástól, nem alakíthatók egy jelen formájává. Már e megkettőződés alapján szükséges, ugyanakkor lehetetlen, hogy az apának valamilyen úton-módon megbocsássonak avagy vád alá helyezték (az előbbire az intézményesített hazugságokon nyugvó Kádár-korra történő utalások, az utóbbira az ember szabadságára – mint antropológiai állandóra, miként a JK zárlatában – történő hivatkozás a példa). Egyik stratégia sem meggyőző igazán. Az általánosítás bizonyos szintjén a két perspektíva

tulajdonképpen azonos: például amikor szeptember 11. és az apa tette hiperbolikus párhuzamba kerül a „teremtés [...] brutalitásának” (JK 231.) tengelyén, akkor már csupán retorikai kérdés, hogy itt felmentésről vagy vádról van-e szó (feltehetően mindkettő)... Hiszen itt is az fenyegeti az „embert”, hogy „esetté” válik (ahogy Sascha Andersonnal kapcsolatban megállapítja, vö. JK 136.), vagy legalábbis olyannyira determinálttá, hogy ezzel az archiváló erőszakot újratermeli – ahogy ez egyes emberek mások történelme iránti intenzív érdeklődése esetében történik, amikor is – ahogy az manapság, jó két évtizeddel a rendszerváltás után Magyarországon is előfordul – „esetek” után kutatnak (így átmentik azt a megfigyelői logikát, amelyet most az elmúltra alkalmaznak).²⁹

Mélyebbre lát azonban annak a lehetőségnek a mérlegelése, hogy a tanúskodás ez esetben az apáért érzett szégyenre alapul. „Könnyebb szégyenkezni, mint az ő arcán látni a szégyent. Könnyebb imádkozni érte, noha imádkozni nehéz, mint üvöltözni vele vagy megvetően hallgatni.” (JK 177.) Ez az a helyzet, amelyben Walter Benjamin szerint másokért, nem csupán magunkért szégyenkezünk, egy „társadalmilag igényes reakció” („Kafka legerőteljesebb gesztusa”) (Benjamin 1980a, 805).³⁰ Ez a másokért érzett szégyen talán az említett személytelenséghez tartozik, míg a magunk felett érzett szégyen – bármennyire is interszjektív-társadalmi viszonyok függvénye, mégis – a saját szubjektivitás körében marad. A besúgó miatt érzett szégyen tehát egyesíti a személyes érintettséget és a személytelenséget – csak az ilyen, egyszerre szubjektivizált és deszubjektivizált szégyen felel meg az igaz tanúságtételnek. Ez a tanúskodás nem csupán ökonómiai modellek alapján, vagy valamiféle elfojtás miatt bocsát meg: az ügynöki jelentés iterabilitásának működése mint tanúságtétel egy olyan materialitáshoz kapcsolódik, amely felejtést is jelent. Valamint nem jogosítja fel magát, hogy bűnösnek nyilváníthatson, majd színre vigye a saját maga által bevezetett bűn alól történő felmentést, hiszen az ilyen, a tanút nem előtérbe állító ismétlés bizonyos értelemben mentes az intenciótól.

29 Vö. Heidegger megállapításával: „Az egymással az akárkiben egyáltalában nem lezárt, különböző egymásmellettség, hanem feszült, kétértelmű egymásraügyelés, titkos kölcsönös kihallgatás. Az egymásért álarcra mögött ott munkál az egymás ellen”, (Heidegger 2001, 206). A levéltári állományok nyilvánosság tételéhez és az ezzel kapcsolatos jogi-politikai és kollektív mentális anomáliákhoz Magyarországon ld. (Kenedi 2000, Gyarmati 2007). (Rövid utalással a JK-ra). Az aktákba való betekintés jogi körülményeiről („Stasi-Unterlagen-Gesetz”) Németországban és bizonyos diszkurzív-irodalmi kísérő jelenségekről ld. (Vismann 2000, 300–318, Nadas 1995).

30 „Így Kafka szégyene nem személyesebb, mint az az élet és gondolkodás, amely irányítja ezt a szégyent s amelyről ő maga azt mondta: 'nem saját személyes élete miatt él, nem saját személyes gondolkodása miatt gondolkozik. Úgy érzi, mintha egy család kényszerében élne s gondolkozna... Ezen ismeretlen család miatt... nem bocsáthatják el.'” (Benjamin 1977, 428) (Ford. jelentősen módosítva, a magyar fordítás elementáris grammatikai viszonylatokat kever össze – L.Cs.).

A szégyennel kapcsolatban megkockáztatható egy, a Kádár-kor átpolitizált társadalmi dimenziójára vonatkozó (bizonyára nem eredeti) hipotézis: egy olyan kollektivitásban, amely az intézményesített hazugságon alapul (amely „a nyilvános és a privát közbeszéd drámai elválásának” [Kende 2006, 213] eredménye), helyet cserél az önmagunkért és a másokért érzett szégyen, ami mindenek előtt aláássa a (közösség iránt érzett) felelősség fogalmát. Magunk miatt úgy szégyenkezünk, mint mások miatt, hogy így bocsáthassunk meg magunknak, és mások miatt úgy szégyenkezünk, mint magunk miatt, hogy ezáltal vádolhassuk meg őket: ez a szégyen hamis esküje vagy önhazugsága.³¹ Mindkét esetben megkerüljük a felelősséget – és ez egy ilyen érát követő időszakban igen mély morális, társadalmi és politikai válsághoz vezet, ami Magyarország elmúlt két évtizedét jellemzi (és a – nyugatabbra fekvő területekhez képest fogalmilag és mentalitásában kevésbé kialakult – individualizmus kollektívizmussal szembeni visszafejlődésének felel meg). Vannak pillanatok, amelyekben a mások miatt érzett szégyen olyannyira nélkülöz minden fedezetet, hogy általános, megszokáson alapuló előjogokra hivatkozva igazolják és bagatellizálják, amint az éppen Esterházyval (és sok más magyar értelmiséggel) meg is esett.³²

Az ügynöki jelentés és lejegyző kommentár perspektívájának alkalmoszerű megkülönböztethetlenségében rejlik az esély, hogy az apa „esetét” méltó módon tanúsítsa, vagyis az a dimenzió, amelyben a tanú korábbi etikai, ideológiakritikai, metanyelvi és esztétikai kompetenciáját elveszti, ott, ahol a tanúságtétel iterabilitása és szingularitása elválaszthatatlan egymástól (csakis így juthat el a benjaminii mások miatt érzett szégyenhez, amely a nyelv, a nyelvhasználat – amelynek minden bizonnyal sajátja az erőszak, pl. a megnevezése – miatt érzett szégyen is egyben).³³ Ez lehetne akár a fikció megnevezése, egy olyan fikcióé,

31 Nádas is hasonló megjegyzéseket tesz, másfajta fogalmisággal (Nádas 1995, 173–174).

32 Esterházy egyik megállapítása az akkori miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc 2006-os, botrányos őszödi beszédével kapcsolatban, amelyben „beismerte” pártjának és kormányának szégyentelen hazudozásra épülő politikáját (ugyan nem a nyilvánosság előtt, hanem párttagok zárt körében): „Möbius-szalagos helyzet állt elő, hogy a király mondta, hogy a király meztelen. Ezért nem tudunk olyan jól nevetni, mint a mesében.” (Esterházy 2006). Ez a JK fényében egy meglehetősen problematikus „állásfoglalás”: ott ugyanis felrója az apának, hogy „**nem láttam jelét aktív ellenségeskedésnek**” (JK 215. ld. még 233–235., ahol szintén nem egészen problémamentes kijelentések találhatók, többek között a magyar katolikus egyházzal), vagyis azt, ami a Gyurcsány-beszéd kapcsán potenciálisan őrá is vonatkozhat (hiszen az állásfoglalásra nem kényszerítették). Milyen viszonyban áll akkor a felmentés, vagy akár a hazug ember exemplaritása az interjúban a JK-ban leírt sokkhatással?

33 Vö. a *Harmonia caelestis* azon jelenetével, amely a nyelvet mint erőszakot, a szavak kompromittáló jellegét tárgyalja, az anya egy privát, az apára vonatkozó archívumával kapcsolatban: „Ezekben a följegyzéseiben sem merte anyánk kiírni a szavakat, láthatóan félt a szavaktól, a szavak általi rögzítéstől, és félt az üres soroktól is, a tátongó semmitől, mint öncsalástól. Pl. hul: ez azt jelentette, hogy hulla, hulla részeg; rúz: hogy rúzsos volt az inge vagy ő maga.)” (HC 569–570).

amely nem tagadja a referenciát és főleg annak megjósolhatatlanságát sem (Derrida 2003, 84–85). Lehet azonban a legmagasabb szintű árulás pillanata is, ami igazolja vagy ellenjegyzi az archivális kód erőszakát, hiszen végeredményben lehetetlen kijelölni a különbséget felejtés és reprodukció között (ahogy jogfenntartó és jogmegsemmisítő erőszak között sem).³⁴ A hazugság – különösen az önhazugság – e tekintetben nem csupán kognitív-intencionális művelet, hanem ezt megelőzően bizonyos nyelvi szerepminták és kódok átvétele, elsajátítása vagy ismétlése, amely nélkülözhetetlen az ügynöki jelentéshez, továbbá a szegény hamis esküjéhez (a szégyentelenséghez).³⁵

Amennyiben a tanúságtételben nem különíthető el egymástól szingularitás és iterabilitás, akkor adományról van szó: olyasvalmiről, ami a megajándékozott sajátját érinti, amelyet ez mégsem tud uralni vagy kisajátítani (vö. pl. apa és fiú nyelvi és tükörszimmetrikus effektusokhoz kötött identifikációit). Ebben a megvilágításban a szubjektum sem nem szabad, sem nem korlátozott, ahogy ezt a JK előfeltételezni látszik,³⁶ hanem túl van ezen az alternatíván, amennyiben a szabadságot és korlátozottságot (szubjektumok) attribútum(ai)ként értik. A szabadság ez esetben nem attribútum (főleg nem egy személytelen szubjektumé), hanem egy adomány effektusa, amely a szubjektumot megjósolhatatlan módon tanúvá teszi. Ugyanakkor a szubjektum már mindig is ezen adomány tanúja volt (ahogy már a regény tanúságot tett az apa sötét oldaláról), amennyiben az a szubjektum sajátját éri, érinti, kísérti meg (idegenként is), akár a saját irodalmi szövegét (a regényt). Ez tehát nem előzetes tulajdonság; szabadság és korlátozottság itt sajátos módon keresztezik egymást, ahogy a HC az „őszinteség”-ről mondja, „nem is tulajdonság, hanem adomány” (HC 637).³⁷ Az elbeszélő itt „titok” és „őszinteség” között egyfajta eldönthetlenséget feltételez – talán azért, mert a szubjektum soha nem tudhatja, nem dönthet arról,

34 Erről az összefüggésről Benjaminsnál (és ehhez kapcsolódóan általában az erőszak excesszusának szerepéről, amely e tanulmány számára is fontos kiindulópont) vö. (Kulcsár-Szabó 2010).

35 Vö. egy megfontolásra érdemes megfigyeléssel a Kádár-kori és a rendszerváltás utáni hazugsággal kapcsolatban, amely az apa meggyőződésének, véleményének megváltozásáról szóló részt követ: „Az emberek, ha nem akarják, képesek nem tudomásul venni a valóságot. Azt kell mondjam, a Kádár-korszak cinizmusa nem követelt meg ennyi riszálást. Itt most őszintén kell magunkat becsapni – amennyiben ez a cél.” (JK 199)

36 A JK záró tézisét, „Apám élete közvetlen (és viszolyogtató) bizonyítéka az ember szabad voltának.” (JK 281), a fenti megfontolások tükrében fordítva is érthetnénk: „bizonyítéka az ember korlátozott voltának”. Kérdéses azonban, hogy értsük-e az apa történetét mindenképpen bizonyítékként, hiszen ezzel csak az egyes eset – általános törvény, referencia – allegória sémája ismétlődik.

37 Az „őszinteség” problematizálásához a JK-ban vö. (Bányai 2003, 257–258, Menyhért 2003, 264).

hogy mikor kell „őszintének” lenni(e) (és nem mondjuk hallgatni[a] – „a hallgatni tudás is fontos”). Az őszinteség maga is titokká válhat, személytelenné, de nem a kategorikus imperatívusz jegyében, hanem a tanúságtétel materiális és iteratív jellege miatt.

A tanúságtétel csak mint dekontextualizáló, kódromboló iteráció mehet végbe: ilyenkor nincs különbség (ügynöki) jelentés és fikció között (ahogy személyes érintettség és a személytelen perspektíva között sem), ahogy azt a „mindent-elmondani” parancsa világossá tette, amellyel ügynöki jelentés és irodalmi fikció perspektívái tulajdonképpen azonossá váltak. Mindez látványosan mutatja azt is, hogy az irodalminak nem létezik bármiféle morfológiai és fenomenális megkülönböztető jegye, az ugyanis inkább immateriális természetű. Csak így képes az irodalom titkot archiválni, hogy közben mégsem archiválja, aminek során az archívum önnön határaiba ütközik.³⁸ Ez az archivált-nem archivált titok következképpen nem kognitív-szemantikai természetű, hanem az iterabilitás láthatatlan effektusa, amely képes bármilyen archivális kódot felszámolni – pontosan egy olyan erőszak következtében, amely ismétlési kényszer hatására az archívum ellen fordul,³⁹ ami az archivális erőszak (vagyis az – ez esetben valamivel pontosabban értett – „teremtés brutalitása”) excesszusának eredménye, illetve azzal egybeesik (Kulcsár-Szabó 2010). A titok *indexikális* kapcsolatban áll (indexikális viszonyként képződik meg) az ezen önmaga ellen fordulással. Az, hogy a titok nem archiválható, a szöveg esélyét jelenti, hogy tanúskodhasson az archívumon túl – ez azonban megint csak az értelmezésben, az értelmezés paradox szabadságában válhat tanúságtétellé.

38 „A titoknak azonban, meghatározásánál fogva, nem lehet archívuma. A titok maga az archívum hamuja, az a hely, ahol még a „maga a hamu” vagy „magában a hamuban” kifejezések is értelmüket veszítik. Semmi értelme olyasvalami titkát feszegetni, amit bárki ismerhet. Amit, a fortiori, egy irodalmi személy, az archeológus Hanold is tudhatott.

Erre szolgál bizonyosságul az irodalom. Íme, egy páratlan tanúságtétel, maga az irodalom, a Szentírás megmenekült – vagy emancipálódott – örököse.” (Derrida 2008, 91).

39 Vö. a halálvágy és az ismétlési kényszer applikációját az archívumra: „Ebből következik, hogy még abban, ami lehetővé teszi és meghatározza az archivációt, sem találunk soha mást, mint olyasmit, ami kilátásba helyezi a pusztulást, tehát igazság szerint pusztulással fenyeget, hiszen *a priori* elülteti a felejtést és az archívumgyalázót az emlék szívében. Még abba is beleplántálja, amit 'emlékezetből' tudunk. Az archívum örökké, *a priori* önmaga ellen dolgozik.” Továbbá: „Az Egy erőszakká lesz. Erőszakot tesz önmagán, megerőszakolja magát, ám egyúttal gyökeret is ereszt az erőszakban. [...] Lévéen önmaga ismétlése, az Egy nem tehet mást, mint hogy újjáteremti és felidéli ezt a teremtő erőszakot. [...] Ahhoz, hogy az ismétlést ily módon bevesshessük az el-jövendő szívébe, egyúttal a halálvágyat, a felejtés kényszerét, a *felettes elnyomást*, az an-archívumot, röviden tehát annak a lehetőségét is bele kell foglalnunk, hogy leszámoljunk mindazzal – bárhogyan nevezzük is –, ami a *hagyomány lévén továbbörökíti a törvényt*: az archívum arkhónjával”. (Uo., 21., 75–76.)

Irodalomjegyzék

- Esterházy Péter (2000). *Harmonia caelestis*. Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter (2002). *Javított kiadás*. Budapest: Magvető.
- Bányai János (2003). Derű vigasz nélkül. Esterházy Péter: Javított kiadás. *Holmi* 2003/2, pp. 255–259.
- Benjamin, Walter (1977). Franz Kafka. In *Gesammelte Schriften II.2*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Benjamin, Walter (1980a). Franz Kafka: Halálának tizedik évfordulójára. (ford. Tandori Dezső) In Uő. *Angelus Novus* (pp. 781–817). Budapest: Magyar Helikon.
- Benjamin, Walter (1980b). Az erőszak kritikájáról. (ford. Bence György) In Uő. *Angelus Novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok* (pp. 25–56). Budapest: Magyar Helikon.
- Benn, Gottfried (2006). Roman des Phänotyp. In Uő. *Prosa und Autobiographie in der Fassung der Erstdrucke*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- de Man, Paul (2007). Walter Benjamin A műfordító feladata c. Írásáról. (ford. Király Edit) In Józán Ildikó et al. (szerk.). *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig* (pp. 240–268). Budapest: Balassi.
- Derrida, Jacques (2003). *Bleibe. Maurice Blanchot*. Wien: Passagen.
- Derrida, Jacques (2006). Das Schreibmaschinenband: Limited Ink II. In Uő. *Maschinen Papier* (pp. 35–138). Wien: Passagen.
- Derrida, Jacques (2008). Az archívum kínzó vágya. (ford. Bereczki Péter) In Uő. & Wolfgang Ernst (szerk.) *Az archívum kínzó vágya / Archívumok morajlása* (pp. 7–104). Budapest: Kijárat.
- Dobos István (2003). Az értelmezés lezárhatatlansága: Mediális játékterek az önéletírásban. In Bednancics Gábor et al. (szerk.). *Identitás és kulturális idegenség* (pp. 389–402). Budapest: Osiris.
- Ebeling, Knut (2009). Das Gesetz des Archivs. In Uő. & Günzel, Stephan (szerk.) *Archivologie: Theorien des Archivs in Philosophie, Medien und Künsten* (pp. 61–89). Berlin: Kadmos.
- Ernst, Wolfgang (2008). Az archívumok morajlása. (ford. Lénárt Tamás) In Jacques Derrida & Wolfgang Ernst (szerk.). *A archívum kínzó vágya/Archívumok morajlása* (pp. 105–184). Budapest: Kijárat.
- Ernst, Wolfgang (2009). Das Archiv als Gedächtnisort. In Knut Ebeling & Stephan Günzel (szerk.). *Archivologie: Theorien des Archivs in Philosophie, Medien und Künsten* (pp. 177–200). Berlin: Kadmos.
- Esterházy Péter (2006). A politikai elit is mi vagyunk. *Népszabadság* 2006. szept. 23., 7.)
- Foucault, Michel (1990). *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. (ford. Fázsy Anikó) Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (2010). *Kritik des Regierens: Schriften zur Politik*. Berlin: Suhrkamp.
- Freud, Sigmund (1997). Gyász és melankólia. (ford. Berényi Gábor) In Uő. *Ösztönök és ösztönorsok: Metapszichológiai írások* (pp. 129–145). Budapest: Filum.

- Gyarmati György (szerk.) (2000). *Államvédelem a Rákosi-korszakban: Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest: Történeti Hivatal.
- Gyarmati György (szerk.) (2002). *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban – Die Polizei der Politik in der Rákosi-Ära in Ungarn*. Pécs – Fünfkirchen: PTE – TDP.
- Gyarmati György (2007). A közelmúlt feltárása és az ügynökkérdés. *Mozgó Világ* 2007/9, pp. 77–85.
- Heidegger, Martin (2001). *Lét és idő*. (ford. Vajda Mihály és mások) Budapest: Osiris.
- Kende Péter (2006). *Eltékozolt forradalom?* Budapest: Új Mandátum.
- Kenedi János (2000). *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból*. Budapest: Magvető.
- Koselleck, Reinhart (2003). ford. Hidas Zoltán *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Koselleck, Reinhart (2010). *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*. Berlin: Suhrkamp.
- Kulcsár-Szabó Zoltán (2010). A tiszta eszközök politikája: Walter Benjamin. *Alföld* 2010/11, pp. 75–103.
- Menyhért Anna (2003). Trafik. Esterházy Péter: Javított kiadás. *Holmi* 2003/2, pp. 260–266.
- Nádas Péter (1995). Szegény, szegény Sascha Andersonunk. In Uő. *Esszék*. Pécs: Jelenkor.
- Rainer M. János (2004). A 'hatvanas évek' Magyarországon: (Politika)történeti közelítések. In Uő. (szerk.). *Hatvanas évek' Magyarországon* (pp. 11–30). Budapest: 1956-os Intézet.
- Rainer M. János (2008). *Jelentések hálójában: Antall József és az állambiztonság emberei*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Vismann, Cornelia (2000). *Akten. Medientechnik und Recht*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Vismann, Cornelia (2009). Arché, Archiv, Gesetzherrschaft. In Knut Ebeling & Stephan Günzel (szerk.) *Archivologie: Theorien des Archivs in Philosophie, Medien und Künsten* (pp. 89–103). Berlin: Kadmos.